

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра психології та
соціальної роботи

КУРСОВА РОБОТА

на тему:

«МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ПЕРЕБІГУ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ»

Виконала:

студентка групи ПС-22

Пелехата Тетяна Володимирівна

Перевірив:

к.психол.н., доцент

Гірняк А.Н.

Тернопіль – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КРИЗА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	5
1.1. Дослідження підліткової кризи у психологічній літературі.....	5
1.2. Соціально–психологічні передумови підліткової кризи	10
1.3. Зміст та симптоми перебігу підліткової кризи	14
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА МОРАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ПЕРЕБІГУ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	18
2.1. Організація та зміст емпіричного дослідження	18
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	25
ВИСНОВКИ.....	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	32

ВСТУП

Актуальність проблеми. Проблема розвитку особистості на різних вікових етапах останнім часом стала предметом гострих дискусій серед сучасних науковців. Кожен вік характеризується певним рівнем психічного розвитку особистості, а також соціально–психологічною ситуацією, в якій відбувається розвиток особистості. Динаміка психічного розвитку особистості виявляється як у стабільних, так і в перехідних періодах. Переломи, різкі перебудови, повороти у становленні є необхідним результатом діалектичності психічного розвитку.

Однією з характеристик вікового періоду особистості є наявність кризи. Криза (грец. *krisis* – перелом) – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості і виявляється в цілісних психічних і особистісних змінах. Традиційно психологія описувала кризи як різко негативні процеси відмирання і згорання, розкладу сформованого на минулому ступені, зниження темпу розвитку, внутрішньої нестійкості, підвищення вразливості, як найнебезпечніші та складні періоди, що потребують особливої уваги.

Визначити межі вікових періодів досить складно, оскільки існують різні погляди щодо критеріїв виокремлення вікового періоду особистості (інтенсивність росту, ступінь розвитку нервової системи). Крім того, за основу вікової періодизації особистості не може бути взятий один критерій. Однак, за словами вченого Л. Виготського, негативний зміст розвитку у ці періоди є тільки зворотною стороною позитивних змін особистості, що складають основний зміст критичного віку, адже старе руйнується лише настільки, наскільки це необхідно для розвитку нового. У переломні періоди основне значення мають глобальні позитивні перебудови у системі особистості. Кожен віковий період завершується кризою, а вихід з неї – виникненням новоутворень, переходом до наступної стадії розвитку.

Сучасне суспільство характеризується тим, що сфери його життєдіяльності прискорюють психологічне і фізичне дозрівання підлітків. В результаті змінюються соціально–психологічні новоутворення підлітків, які ґрунтуються на особистісному самоствердженні, дорослості, потребі у спілкуванні, формуванні нового світогляду. Прагнення підлітка стати швидше дорослим водночас посилює негативізм до будь–яких вимог і побажань старших, що призводить до ускладнень у взаємовідносинах з ними.

Згідно з базовими положеннями наукової психології, вікові кризи є необхідними етапами розвитку. Тому це питання завжди було в центрі уваги науковців (Р. Бенедикт, Ф. Василюк, Т. Титаренко, С. Холл, Т. Драгунова, Н. Литовченко, М. Мід та ін.). Проблему протікання підліткових криз вивчали Л. Виготський, В. Ціяєв, Д. Ельконін, В. Поліванова та ін. Проте проблема й досі залишається нерозв'язаною. Актуальність проблеми та її недостатня розробленість і спричинили вибір теми курсової роботи.

Об'єктом дослідження є криза як психологічний феномен.

Предмет дослідження – особливості перебігу кризи підліткового віку.

Мета дослідження – обґрунтувати зміст, симптоми та особливості перебігу кризи підліткового віку в сучасних умовах.

У відповідності до поставленої мети визначені **завдання дослідження**:

1. Розкрити поняття кризи підліткового віку у психологічній літературі.
2. Вивчити психологічні передумови кризи підліткового віку.
3. Обґрунтувати зміст та динаміку протікання кризи підліткового віку.
4. Емпірично дослідити моральні аспекти кризи підліткового віку.
5. Розробити психологічні рекомендації батькам і педагогам щодо полегшення перебігу кризи підліткового віку.

Методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, класифікація та узагальнення даних психологічної літератури, тестування, кількісний і якісний аналіз емпіричних даних, теоретичне узагальнення.

РОЗДІЛ 1

КРИЗА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Дослідження підліткової кризи у психологічній літературі

У сучасній психологічній літературі і практиці часто використовуються поняттєва категорія «життєва криза особистості», «критичні життєві ситуації», «вікова криза». Саме поняттєва категорія «криза» характеризує, що породжується проблемою, яка постала перед індивідом і якої він не може уникнути та не може розв'язати за короткий час і звичним способом.

Поняттєва категорія «життєва криза особистості» – феномен внутрішнього світу людського індивіда, котрий виявляється в різних формах переживання непродуктивності свого життєвого шляху. Життєва криза є поворотним пунктом життєвого шляху особистості, який виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого замислу, що склався. Результати наукових досліджень таких авторів, як Л. Анциферова, Е. Донченко, Т. Титаренко, Л. Виготський, Ф.Василюк, та існуючі класифікації життєвих криз можна об'єднати в одну:

- вікові (нормативні кризи) особистості – криза одного, трьох років, підліткова криза, криза 13 років, криза «середини» життя тощо;
- за категорією тривалості: мікрокризи – кілька хвилин; короткочасні – близько чотирьох – шести тижнів; довготривалі – до одного року;
- за категорією результативності особистості: конструктивні, деструктивні;
- діяльнісним категорією: криза операційного аспекту життєдіяльності особистості: «не знаю, як жити далі»; криза мотиваційно–цільового аспекту: «не знаю, для чого жити далі»; криза смислового аспекту: «не знаю, навіщо жити далі»;
- категорією детермінованості особистості: кризи, викликані інтрапсихічними факторами; кризи, викликані ситуаційними факторами;

– за категорією складності: прості кризи, викликані однією подією; багатовимірні кризи, що торкаються всіх аспектів життя [31, с. 19–20].

Існують різні погляди щодо природи виникнення і перебігу життєвої вікової кризи особистості. Одні науковці-дослідники вважають, що життєва криза виникає як емоційна реакція людського індивіда на загрозливу ситуацію, коли виникають суттєві перешкоди у процесі досягнення життєво важливих цілей, котрі неможливо подолати звичним способом [28, с. 84].

Криза особистості, на думку інших науковців-дослідників, може виникнути і в умовах, котрі зовні виглядають мирно. Проте, існують ситуації, які є кризовими для більшості людей. До таких відносять: вступ дитини до дитсадка, до школи, підлітковий вік, закінчення школи, початок трудової діяльності, народження дитини в сім'ї, вихід на пенсію [1, с. 132]. Такі ситуації, змінюючи одна одну протягом життя кожного людського індивіда, визначаються як кризи розвитку, на відміну від так званих випадкових криз: безробіття, стихійного лиха, інвалідності, еміграції тощо. Саме в такі періоди життя висуває до індивіда найбільші вимоги. Зрештою вікова криза постає водночас і як загроза для особистості, і як можливість для росту.

Головний симптом наближення нормальної вікової кризи – це психічне насичення особистості провідною діяльністю. Наприклад, у дошкільному віці такою діяльністю є гра, у молодшому шкільному віці – навчання, в підлітковому – інтимно-особистісне взаємодія і спілкування. Саме провідна діяльність забезпечує можливості подальшого розвитку, і якщо вікову детермінанту вичерпано, якщо в межах наявної провідної діяльності вже не створюються сприятливі умови для зростання, вікова криза стає неминучою [18, с. 94].

Щодо анормальної (регресивної) вікової кризи особистості, то вона не пов'язана із завершенням певного етапу психічного розвитку. Вона виникає за складних життєвих обставин, коли людині доводиться переживати події, які раптово змінюють її долю. Навіть незначна неприємність стає поштовхом для розгортання кризового стану. Тому так важливо знати рівень

«біографічного стресу» в особистості, кількість негативних подій, які виникали протягом останнього місяця, року тощо.

Найбільший внесок у дослідження критичних періодів у дитячому віці зробив Л. Виготський [4]. Він ввів два типи кризових вікових періодів – критичний і стабільний. У відносно стабільному періоді дитина розвивається в основному в результаті мікроскопічних змін її особистості, які нагромаджуються до певного рівня, а потім в результаті стрибка з'являється певне вікове новоутворення. Стабільні періоди досліджені значно повніше, ніж критичні. У період вікової кризи розвиток набирає стрімкого, іноді катастрофічного характеру, який він порівнює з революційними змінами.

Стабільний період розвитку особистості характеризується гармонією між оточуючим середовищем і ставленням дитини до нього, критичний – дисгармонією, суперечністю. Розвиток у стабільний період сприяє розвитку нової структури особистості – новоутворення. Це порушує гармонію між дитиною і оточуючим середовищем. Виникає значна суперечність, яка свідчить, що підростаюча особистість переростає спосіб свого існування. Вона прагне перейти на наступний віковий щабель, а соціальні умови утримують її на попередній стадії. Виникає вікова криза.

Вчений вважав, що переломні, критичні періоди в житті особистості (він їх також називав кризами) обумовлені внутрішньою логікою самого процесу розвитку. Він виділив п'ять таких періодів:

- вікова криза новонародженості відокремлює ембріональний період розвитку дитини від періоду немовляти;
- вікова криза 1 року відокремлює період немовляти від раннього віку;
- вікова криза 3 років є перехідною від раннього до дошкільного віку;
- вікова криза 7 років є з'єднуючою ланкою між до- і шкільним віком;
- вікова криза 13 років співпадає з переломом розвитку при переході від шкільного до пубертатного віку [4, с. 248–249].

За Л. Виготським, у критичні періоди розвитку особистості виникають такі новоутворення, які не зберігаються у наступному віці, а лише беруть

участь у розвитку особистості, що приводить у стабільні періоди до більш стійких новоутворень особистості.

Розвиток у критичних періодах розвитку особистості часто супроводжується більш-менш гострими конфліктами дитини з оточуючими. Дитина стає відносно важковиховуваною, тобто, іншою по відношенні до самої себе попередньої. Останнє означає, що особливості поведінки особистості не можуть виступати ознакою вікової кризи. Лише при виявленні змін у поведінці (як правило в сторону її погіршення) можна ставити, і то лише як гіпотезу, діагноз – вікова криза.

Вікова криза розвитку особистості не є одномоментним актом. Л.Виготський ввів поділ критичного віку особистості на передкритичну, власне критичну і посткритичну фази. У першій фазі виникає суперечність, у другій – суперечність загострюється і досягає кульмінації, а в третій фазі відбувається розв'язання суперечності через виникнення нової соціальної ситуації розвитку особистості, тобто через налагодження нової гармонії між дитиною і середовищем [4].

Слід підкреслити, що змістом вікової кризи психічного розвитку особистості є суб'єктивація новоутворення стабільного періоду. Виникнення новоутворення проходить етапи: формування (в стабільний період) і суб'єктивація (в критичний період). Під об'єктивацією розуміють перетворення новоутворення в здібність самого діючого суб'єкта.

Описуючи кризові періоди розвитку особистості, Л. Виготський підкреслює, що зовні вони характеризуються рисами, протилежними до стабільних періодів:

– межі, які відокремлюють початок і кінець криз від суміжних періодів, нечіткі. Вікова криза розвитку особистості виникає непомітно, її початок і кінець важко виявити;

– як правило в середині критичного періоду розвитку особистості спостерігається його кульмінація, наявність якої відрізняє даний період від інших;

– у поведінці особистості відбуваються зміни, вона стає важковиховуваною. Дитина випадає з системи педагогічного впливу, знижуються успішність, інтерес до занять. Можливі гострі конфлікти з оточуючими [4, с. 251].

Конфлікт розглядається як необхідна умова розвитку особистості дитини в період вікової кризи. Позитивний смисл конфлікту полягає в першу чергу у тому, що дитина сама розкриває свої власні можливості, розуміє неможливість прямого втілення ідеальної (ідеалізованої) форми в реальне життя (М. Єлагіна, Т. Гуськова). Підростаюча особистість повинна відчувати межу своїх можливостей, зокрема у формі міри своїх свобод.

Більш ґрунтовний аналіз дозволив виявити глибинні особливості у поведінці особистості дітей в період вікової кризи, а саме:

– розвиток особистості, на відміну від стабільних періодів, здійснює скоріше руйнівну, ніж прогресивну роботу;

– прогресивний розвиток особистості у цей період гасне, тимчасово призупиняється; на ширший план виходять процеси згорання, розпаду і розкладу того, що утворилося в попередньому (стабільному) періоді;

– дитина не стільки здобуває, скільки втрачає з одержаного раніше; форми інтересів, що сформувалися раніше, розпадаються [23, с. 61–62].

Всі ці особливості пояснюють той факт, що вікові кризи особистості описуються, як правило, з негативної сторони. Разом з тим криза є єдністю процесів створення і руйнування, безперервності і перервності.

Слід зауважити, що ряд науковців не у всьому погоджуються з Л.Виготським. Зокрема, О. Леонт'єв вважав, що вікова криза особистості є болючим, гострим періодом у розвитку і не є обов'язковим симптомом переходу від одного стабільного періоду до іншого, що неминучими є не кризи, а переломи, якісні зрушення у розвитку. «Криза особистості є свідченням того, що перелом не відбувся своєчасно» [18, с. 96]. Важливе місце у психології вікових криз особистості займають праці Л. Божович, Т. Драгунової, Д. Ельконіна, К. Поливанової.

Кризові явища розвиваються у певні, відносно короткотривалі періоди, але їх не ініціює вік. Він – лише тло, на якому виявляється криза, головне – перебудова, зміна соціальної ситуації і провідної діяльності особистості. Кризи психічного розвитку особистості не обмежуються дитинством. Соціальна ситуація розвитку і провідна діяльність особистості змінюються і за межами дитячого віку.

1.2. Соціально–психологічні передумови підліткової кризи

Аналізуючи підлітковий вік розвитку особистості, більшість науковців одноголосно характеризують його як складний, бурхливий, емоційно не стійкий, з притаманною обов'язковою віковою кризою.

Ряд сучасних авторів одноставно визнають значення, якого для дітей підліткового віку набуває взаємодія і спілкування з однолітками. Стосунки та взаємодія і спілкування з однолітками знаходяться у центрі життя сучасного підлітка, багато в чому визначають всі інші сторони його поведінки і діяльності. Л. Божович зазначає, що «у молодшому шкільному віці основою для об'єднання дітей є спільна діяльність, а у сучасних дітей підліткового віку привабливість занять і інтересів в основному визначається можливістю широкого взаємодія і спілкування з однолітками» [2, с. 137].

Вплив групи однолітків на процес соціалізації дитини розпочинається набагато раніше від підліткового віку. Можна стверджувати, що цей вплив проявляється з початком соціального життя дитини, і виконує на підлітковому етапі схожі функції: можливість розвинути навички, необхідні для адекватних взаємодій з однолітками і здатність розділяти з ними спільні заняття, інтереси і почуття. Група однолітків має провідну роль у процесі соціалізації дітей підліткового віку і тому, що взаємовідносини з однолітками своєї і протилежної статі створюють прототип дорослих взаємин, які можна реалізовувати у соціальному, професійному і статевому житті [5, с. 21].

Існує достатньо даних, які підкріплюють ідею, що група однолітків, а,

точніше, референтна група, набуває для сучасного підлітка найістотнішої значущості. Для нього важливо мати референтну групу, цінності якої він приймає, на чії норми поведінки і оцінку він орієнтується. Часто референтна група характеризується манерою поведінки, що визначає ознаки підліткової субкультури [8, с. 10]. Субкультура сучасних дітей підліткового віку, як правило, пов'язана з власне створеними нормами, звичками, манерами поведінки, які нерідко суперечать пануючим правилам у суспільстві. Вона більше зорієнтована на зовнішні молодіжні атрибути, хоча її установки і цінності у більшості випадків співпадають з батьківськими.

Не дивлячись на суворі правила і сформовані кодекси гідності та обов'язків, більшість дітей підліткового віку прагнуть до референтної групи. Вона створює почуття «Ми», яке підтримує сучасного підлітка, закріплює його внутрішні позиції. При орієнтації на ствердження свого «Я» серед однолітків, деякі сучасні підлітки відрізняються особистісним конформізмом. Конформні сучасні підлітки залежні від інших і прагнуть виконати все, на що їх штовхає група. Однак, при незадоволеності міжособистісними взаєминами у групі, сучасний підліток прагне до пошуку іншої групи, яка більше відповідає його запитам [11, с. 45].

Якщо сучасний підліток потрапляє в групу з достатньо високим рівнем соціальних взаємодій, то це сприятливо впливає на становлення його особистості. В такому середовищі існує взаємна зацікавленість один в одному, а взаємодія і спілкування стає настільки атракційним, що сучасні підлітки часто забувають про уроки і домашні обов'язки. Свої плани і таємниці вони довіряють не батькам, а кращому другу. При цьому сучасний підліток категорично відстоює право на дружбу зі своїми однолітками, не терплячи ніяких обговорень чи коментарів з приводу не тільки недоліків, але й досягнень друга. Обговорення особистості друга в будь-якій формі, навіть у формі похвали, сприймається як посягання на право вибору сучасного підлітка, на його самостійність і свободу [12, с. 174].

Найбільш глибока і змістовна взаємодія підлітків можлива при дружніх

взаємовідносинах. Взаємодія з другом за нормативами референтної групи узгоджується із проявами симпатії, прихильності, ніжності. Не тільки дівчата–сучасні підлітки виявляють почуття обіймами і прагненням доторкнутися одна до одної, це властиво також хлопцям – сучасним підліткам. Поряд з дружньою боротьбою, хлопці виявляють симпатію та приязнь через обійми після тривалої розлуки і рукостискання при зустрічі. Підліткова дружба, розпочавшись в 11–13 років, залишає сліди високих прагнень до особистісного вдосконалення і самовдосконалення у душі людського індивіда на все життя.

Коло взаємодії і спілкування сучасних дітей підліткового віку не обмежується тільки близькими друзями. У сучасних дітей підліткового віку з'являється багато знайомих, приятелів, виникає тягіння до неформальних груп або компаній. Активні сучасні підлітки можуть одночасно входити в кілька груп, наприклад, у групу, яка склалася на заняттях у спорткомплексі, у групу свого чи сусіднього двору, в одну з мікрогруп класу [19, с. 163].

Те, що отримує від малої групи сучасний підліток і те, що він їй може дати, залежить від рівня розвитку групи. Для вуличної компанії найчастіше характерний груповий егоїзм та індивідуалізм, протиставлення своєї компанії іншій. Вона прагне у сутичках з сусідніми групами закріпити за собою певну територію. Навпаки, групу класу може характеризувати колективістська єдність. Колектив більше відкритий і доброзичливий, у ньому менше кастовості, групового егоїзму. В класному колективі превалює взаємодопомога, взаєморозуміння і сприятлива психологічна атмосфера.

Для сучасних дітей підліткового віку важливо не тільки бути разом з однолітками, спілкуватися з ними, але й займати певний статус. Для одних це прагнення бути визнаним, популярним і добрим другом, для других – зайняти у групі позицію лідера, для третіх – бути авторитетом у якійсь справі. Аналіз суб'єктивних переживань сучасних дітей підліткового віку засвідчує, що для багатьох з них важливе визнання цінності їх особистості в очах однолітків. До дуже складних наслідків може призводити фрустрація

потреби «бути значущим в очах однолітків» [13, с. 101]. Саме невміння, неможливість досягти такого статусу стає чинником недисциплінованості і правопорушень сучасних дітей підліткового віку. Цей факт пояснює підвищену конформність сучасних дітей підліткового віку до різних неформальних груп, компаній, релігійних сект тощо.

Емансипація від дорослих і зростаюче значення групи однолітків у соціальному житті сучасних дітей підліткового віку опосередковано визначають їх приналежність до цінностей сучасників. Принаймні багато ціннісних орієнтацій черпається молодим поколінням із засобів масової інформації: радіо, телебачення, Інтернету, преси. Виступи провідних науковців-дослідників, відомих політичних діячів, художників і літераторів, психологів і медиків, економістів і юристів сприяють формуванню системи цінностей, яку сучасні підлітки вносять у підліткову субкультуру [21, с. 263].

Моральне становлення сучасного підлітка включає всі компоненти морального становлення дорослої людської індивіда. Воно визначає внутрішню позицію сучасного підлітка, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, свої особисті якості, світогляд та здатність самостійно відстоювати переконання.

Аналіз різних підходів до морального формування школяра дозволяє визначити механізм морального становлення сучасного підлітка:

- моральне становлення і розвиток завжди пов'язані зі змінами, що відбуваються в особистості школяра;
- потяг до самоствердження свого Я і до самовиховання та стійкі цілі, потреби, інтереси, ідеали, моральні самооцінки сучасного підлітка виступають як внутрішня сила, яка утворює стійкі властивості, що визначають його поведінку залежно від зовнішніх ситуацій;
- моральна поведінка сучасного підлітка визначається його настановами, що детермінуються потребами та ситуаціями, в які він потрапляє, і регулюються оцінками й санкціями з боку референтних осіб;
- у системі колективних стосунків змінюється внутрішня діяльність

сучасного підлітка, проте колектив не має прямого впливу на моральний розвиток особистості. Тільки виявляючи активність і відіграючи певну роль у колективі, сучасний підліток набуває морального досвіду;

– у процесі накопичення життєвого досвіду у сучасних дітей підліткового віку відбувається формування моральної свідомості, яка не тільки допомагає їм правильно орієнтуватися у виборі необхідних способів поведінки та позбутися шкідливих звичок [28, с. 164-165; 30а].

Цей процес є центральним у моральному становленні сучасного підлітка. Структура моральної свідомості сучасного підлітка відносно стійка, хоча окремі її елементи змінні через постійне їх збагачення й уточнення моральних цінностей.

1.3. Зміст та симптоми перебігу підліткової кризи

У підлітковому віці основний зміст та специфіку всіх сторін розвитку (фізичного, розумового, морального, соціального та ін.) визначає перехід від дитинства до дорослості. У всіх напрямках відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин з дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально–етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та учбової діяльності.

Протягом більш як півстоліття йде теоретична дискусія про роль біологічних і соціальних моментів у виникненні явища критичного розвитку в підлітковому віці. Істотні зміни в організмі сучасного підлітка слугують основою різних теорій про біологічну зумовленість морального перебігу вікової кризи в підлітковому віці. Зміни, що відбуваються в розвитку особистості сучасного підлітка, представники біологізаторського напрямку пов'язували, з процесом статевого дозрівання. На думку психоаналітиків (З. Фрейд, А. Фрейд), «підлітковий період співвідноситься з генітальною

стадією, коли статеве дозрівання, зростання сексуальної енергії є передумовою порушення рівноваги між структурами особистості» [31, с. 20].

Слід згадати ідеї С. Холла (1844–1924 рр.), що підлітковий вік у розвитку особистості відповідає епосі романтизму в історії людства. Він сформулював уявлення про перехідність підліткового віку – періоду «бурі і натиску», виділив змістово–негативні характеристики цього етапу – важковиховуваність, конфліктність, емоційну нестійкість; визначив позитивне надбання віку – «почуття індивідуальності» [23, с. 63].

Е. Шпрангер також розглядав підлітковий період як кризовий. Зміст морального перебігу вікової кризи полягає у звільненні від дитячої незалежності. Ш. Бюлер акцентувала увагу на біологічному смислі пубертатного періоду, основні риси якого – підвищена чутливість, дратівливість, неспокійний і легко збудливий стан, фізична і душевна слабкість, капризи, незадоволеність собою. Закінчення негативної фази характеризується завершенням тілесного дозрівання [31, с. 21].

У другій половині ХХ ст. інтенсивно почали розвиватися уявлення про роль соціального середовища в розвитку сучасного підлітка. Ці уявлення заперечують наукову гіпотезу про біологічну зумовленість, генетичну запрограмованість морального перебігу вікової кризи, а на перший план виходять соціальні фактори, які визначають тривалість підліткового періоду, наявність чи відсутність вікової кризи, конфліктів, труднощів, характер самого переходу від дитинства до дорослості.

Біологічне дозрівання, гормональна перебудова сучасними вченими не заперечуються, а розглядаються як передумова психічного розвитку в підлітковому віці. Ці погляди можна знайти у працях науковців Е. Еріксона, Ж. Піаже, а також культурних антропологів (М. Мід, Р. Бенедикт), які доводили, що в примітивних культурах відсутня підліткова вікова криза в контексті її морального перебігу і пов'язані з нею міжособистісні і внутрішні конфлікти, оскільки відсутня поляризація поведінки і обов'язків дорослого та

дитини, а перехід до статусу дорослості відбувається в результаті поступового навчання, через процедуру ініціації [21, с. 184].

У вітчизняній науковій психології підліткова вікова криза в контексті її морального перебігу розглядається як цілісна зміна особистості, яка регулярно виникає на межі стабільних періодів. Поведінкові критерії морального перебігу підліткової вікової кризи – впертість, конфліктність, важковиховуваність, негативізм – є необхідними, в них виявляється єдність негативної і позитивної сторін вікової кризи.

Л. Виготський виокремив основне новоутворення в свідомості і з'ясував соціальну ситуацію розвитку, при цьому зробивши висновок, що головний зміст морального перебігу вікової кризи перехідного періоду складає перебудова системи відносин між дитиною і середовищем. Вчений наголошував, що «причина вікової кризи підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування» [2, с. 249]. Нині ця суперечність, зумовлена випередженням статевого дозрівання, має гострий характер.

Певне підтвердження думки Л. Виготського отримано в дослідженнях М. Мід та Р. Бенедикт, які показали, що вікова криза підліткового віку в контексті її морального перебігу не має обов'язкового універсального характеру, а залежить від соціальних умов. Дослідниці не знайшли вікової кризи підліткового віку в місцевих жителів острова Самоа в Океанії, які перебувають на первинній стадії суспільного розвитку. Щойно дитина досягає фізичної зрілості, вона проходить обряд ініціації (вступу в доросле життя), після чого вважається повноправним дорослим членом громади. Це перший тип переходу від дитинства до дорослості, коли суспільні вимоги до дітей та до дорослих зближені, і він спостерігається в слаборозвинених суспільствах. При другому типі переходу до дорослості існує розбіжність суспільних вимог до дітей та дорослих. Другий тип має місце у промислово розвинених суспільствах, в тому числі українському. Тривалість підліткового віку і наявність кризи визначені соціальними обставинами [16].

Водночас, дослідження вітчизняних психологів показують, що вікова криза підліткового віку в контексті її морального перебігу також не є обов'язковою для українського суспільства, а залежить від успіху в перебудові системи взаємин сучасного підлітка з дорослими. Вікова криза у підлітковому віці з'являється тоді, коли дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу прагнення до нових форм взаємин з батьками та вчителями (Т. Драгунова, Д. Б. Ельконін).

Життєву кризу в підлітковому віці в контексті її морального перебігу умовно поділяють на три ступені: поверхову, середню та глибоку. Поверхнева вікова криза у сучасних дітей підліткового віку в контексті морального перебігу характеризується тривогою, роздратуванням, негативним настроєм, нестійкістю в прийнятті рішень, розгубленістю. Це припадає на 11–12 років, тобто початок підліткової вікової кризи. Криза середньої ваги проявляється в порушеннях роботи організму сучасного підлітка. Він швидко втомлюється, в нього появляються песимістичні погляди. Глибинна вікова криза сучасних дітей підліткового віку в контексті її морального перебігу супроводжується роздратуванням, заглибленням у себе та переживаннями стосовно зовнішнього вигляду. На цьому етапі вирішальну роль відіграє статевий потяг, адже перше розчарування в коханні в підлітковому віці призводить до глибинного депресивного стану. Це припадає на період кінця підліткового віку (15 років) [18, с. 213].

Вікова криза в контексті її морального перебігу – це різка зміна всієї системи переживань сучасного підлітка, її структури і змісту. Закономірним явищем є протиставлення сучасного підлітка дорослим і активне завоювання нової позиції. Сучасний підліток нібито провокує заборони, щоб перевірити власні сили в подоланні цих заборон, розширити межі, які визначають його самостійність. Саме це дає підлітку інформацію про себе, свої можливості, задовольняє потребу в самоствердженні. Вікова криза підліткового віку в контексті її морального перебігу проходить три фази: негативну (перед-критичну) – фазу руйнування старих звичок, стереотипів; кульмінаційну –

фазу загострення протиріч; посткритичну – фазу формування нових структур [26, с. 213-214; 8a].

Вчений Л. Виготський виокремив два варіанти перебігу вікових криз в контексті їх морального перебігу:

– вікова криза незалежності, симптомами якої є впертість, негативом, знецінення дорослих, протест, ревності до власності (вимога не заходити до кімнати, не чіпати на столі); варіант самовизначення «Я вже не дитина»;

– вікова криза залежності, симптоми якої протилежні: надмірна слухняність, залежність від старших, регрес до старих інтересів, форм поведінки; варіант самовизначення «Я дитина і хочу нею бути» [2, с. 252].

Для розвитку сучасного підлітка найбільш сприятливим є перший варіант, однак, як правило, в симптомах вікової кризи в контексті її морального перебігу існують обидві тенденції, одна з яких домінує. Для більшості сучасних дітей підліткового віку у цей період характерними є нестійкість настрою, фізичного стану, самопочуття, суперечливість спонукань, вразливість, депресивні переживання.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА МОРАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ПЕРЕБІГУ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Організація та зміст емпіричного дослідження

Вивчення моральних аспектів перебігу вікової кризи підліткового віку здійснювалося емпірично. З метою вирішення цієї проблеми використано спеціальні психологічні методики. Ми зупинились на таких процедурах, як соціометрична техніка Дж. Морено, методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі та методика дослідження стилю поведінки в конфлікті К. Томаса (адаптація Н.В. Гришиної), оскільки вони, на нашу думку, найкраще розв'язують завдання дослідження перебігу вікової кризи підліткового віку у малих групах.

Соціометрична техніка Дж. Морено застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їх зміни й удосконалення. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціального поведіння людей в умовах групової діяльності, судити про соціально–психологічну сумісність членів конкретних груп [17].

Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі, Р.Лефоржа, Р.Сазека призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе та ідеальне «я» а також для вивчення взаємостосунків в малих групах. За допомогою цієї методики виявляється переважаючий тип ставлень до людей в самооцінці і взаємооцінці [8].

Методика вивчення стилю поведінки в конфлікті К. Томаса (адаптація Н. Гришиної) дає можливість визначити основні способи поведінки людей в конфліктній ситуації, зміст яких встановлюється мірою співвідношення в поведінці людського індивіда показників; *«орієнтація на задоволення власних інтересів»* та *«орієнтація на задоволення інтересів опонента»* [25].

Дослідження психологічних особливостей міжособистісної взаємодії сучасних дітей підліткового віку проводилося за наступними етапами. На

першому етапі проводилося теоретичне обґрунтування проблеми, відбір респондентів та методів дослідження. Ми дослідили психологічні особливості міжособистісної взаємодії сучасних дітей підліткового віку у малих групах за допомогою таких методик:

- 1) соціометрична техніка Дж. Морено;
- 2) методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі;
- 3) методика дослідження стилю поведінки в конфлікті К. Томаса (адаптація Н. Гришиної),

Ці методики є достатньо надійними, валідними та адаптованими для дослідження міжособистісної взаємодії сучасних дітей підліткового віку у малих групах.

Другим етапом було проведення емпіричного дослідження. Дослідження проводилося одноразово на базі ЗОШ I–III ступенів №16 м. Тернополя. Для психодіагностики був застосований груповий метод. Всім досліджуваним були роздані бланки для відповідей. У дослідженні брали участь 54 учні 6–А і 6–Б класів.

Ми враховували, що кожен учень, у відповідності з діловими якостями, статусом, престижем має відповідне становище в системі міжгрупових і міжособистісних ставлень. Все це відтворює різноманітну картину групової диференціації, в якій виділяють основні системи: соціометричні і референтні вибори і переваги. За даними соціометрії (методика Морено) визначається популярність–непопулярність членів групи, їх різний соціометричний статус, виявляються існуючі мікрогрупи. При соціометричному підході до групи фактом вибору в системі між особистісних станів є симпатії та антипатії.

Учням було роздано заздалегідь заготовлені аркуші паперу, де було поставлене таке запитання: «Кого б ви запросили на свій день народження?». Діти позначили у верхньому правому ряді своє прізвище та ім'я, а під запитанням написали варіанти відповідей (їх повинно бути 2–3, учні переважно писали одне, рідше – два). Запитання називається соціометричним категорією вибору. Заповнені листки були зібрані, а пізніше оброблені.

Існують два взаємодоповнюючі графічні способи: картки групової диференціації та основні таблиці результатів.

В основних таблицях по вертикалі записують під номерами всіх членів групи (в алфавітному порядку, спочатку хлопці, потім дівчата), по горизонталі зазначаємо тільки номери. На перетинах зазначаємо тих, кого обирає кожен учень. Після того, як зафіксовані всі вибори, сумуємо їх. Кількість виборів є показником популярності учня в групі. Це дає змогу з'ясувати становище учня в колективі, виділити дітей, що користуються авторитетом серед однокласників – два і більше виборів; тих, до яких ставляться із симпатією чи індиферентно – 1 і більше; або тих, до яких ставляться недоброзичливо чи з антипатією – жодного вибору.

При дослідженні міжособистісних відносин у колективі, необхідно було виявити переважний тип відносин до людей. Цей результат був отриманий за допомогою методики Т. Лірі. У ході її проведення використовувалася наступна інструкція: «Поставити знак «+» проти тих визначень, які відповідають уявленню про себе. Якщо немає повної впевненості знак «+» не ставити».

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, з яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Максимальна оцінка рівня – 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості відносини. Кожен випробовуваний набрав різну кількість балів по певних типах відносин. На основі цих результатів були знайдені середні значення по 8 типів відносин і накреслена умовна схема у вигляді кола, розділеного на сектори і відзначені на ньому ці величини. Тим самим показано взаємозв'язок двох змінних: домінування – підпорядкування, дружелюбність – ворожість.

Якісний аналіз отриманих даних проводився шляхом порівняння дискограм, що демонструють відмінність між уявленнями різних людей.

Типи відношення до оточуючих

I. Авторитарний тип відношення до оточуючих:

13–16 – диктаторський, владний, деспотичний характер, тил сильної особи, яка лідирує в усіх видах групової діяльності. Всіх наставляє повчас, в усьому прагне покладатися на свою думку, не вміє приймати поради інших. Оточуючі відзначають цю владність, але визнають її.

9–12 – домінантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер успішний в справах, любить давати поради, вимагає до себе пошани

0–8 – упевнена в собі людина, але не обов'язково лідер, наполеглива.

II. Егоїстичний тип відношення до оточуючих:

13–16 – прагне бути над усіма, але одночасно в стороні від усіх; самозакоханий, обачливий, незалежний, себелюбний. Труднощі перекладає на оточуючих, але сам відноситься до них дещо відчужено, хвалькуватий, самовдоволений, зарозумілий.

0–12 – егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний тип відношення до оточуючих:

13–16 – жорсткий і ворожий по відношенню до оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9–12 – вимогливий, прямолінійний, відвертий, строгий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, глузливий, іронічний, дратівливий.

0–8 – упертий, наполегливий, настирний та енергійний.

IV. Підозрілий тип відношення до оточуючих:

13–16 – відчужений по відношенню до ворожого і злобного світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву в усьому, злопам'ятний, постійно скаржиться на всіх (шизоїдний тип характеру),

9–12 – критичний, зазнає труднощі в інтерперсональних контактах через підозрілість і страх поганого відношення, замкнутий, скептичний, розчарований в людях, закритий, негативізм виявляє у вербальній агресії.

0–8 – критичний по відношенню до соціальних явищ і оточуючих.

V. Підпорядкований тип відношення до оточуючих:

13–16 – покірний, схильний до самоприниження, слабовільний, схильний поступатися всім і в усьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі вину, пасивний, прагне знайти опору в кому–небудь більш сильному.

9–12 – соромливий, покірливий, легко збентежується, схильний підкорятися більш сильному без урахування ситуації.

0–8 – скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підкорятися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний тип відношення до оточуючих:

13–16 – різко невпевнений в собі, має нав'язливі страхи, побоювання, турбується з будь–якого приводу, тому залежить від інших, від чужої думки.

9–12 – слухняний, боязливий, безпорадний, не уміє проявити опір, щиро вважає, що інші завжди мають рацію,

0–8 – конформний, м'який, чекає допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий тип відношення до оточуючих:

9–12 – доброзичливий і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх «бути добрим» для всіх без урахування ситуації, має розвинуті механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероїдний тип характеру).

0–8 – схильний до співпраці, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слідує умовностям, правилам і принципам «доброго тону» у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст в досягненні мети групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариський, виявляє теплоту у відносинах.

VIII. Альтруїстичний тип відношення до оточуючих:

9–16 – гіпервідповідальний, завжди приносить в жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливий в своїй допомозі і дуже

активний по відношенню до оточуючих, неадекватно приймає на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня «маска», що приховує особистість протилежного типу).

0–8 – відповідальний по відношенню до людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне відношення до людей виявляє в співчутті, симпатії, турботі, ласці, уміє підбадьорити оточуючих, безкорисливий і чуйний.

Також у процесі психодіагностики моральних аспектів перебігу вікової кризи підліткового віку ми використовували методику Томаса–Кілмана, яка дає змогу визначити стиль поведінки в конфліктній ситуації. Методика складається із 30 пар висловів, що описують варіанти можливої поведінки в конфліктних ситуаціях. У кожній з пар слід обвести кружечком варіант А або В, характерний для Вашої поведінки. Проте у багатьох випадках обидва із запропонованих варіантів можуть виявитися нетиповими; тоді слід обвести той з них, яким людина скористалася б з більшою імовірністю.

Методика після підрахунку букв у кожній колонці дає змогу виявити п'ять типів конфліктної поведінки: змагання (конкуренція) як прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому; пристосування – на протигагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; компроміс; уникнення – відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей; співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Третім етапом емпіричного дослідження була обробка результатів. За допомогою методів кількісної і якісної обробки встановлено психологічні особливості міжособистісної взаємодії дітей підліткового віку.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

З метою виявлення моральних аспектів перебігу вікової кризи підліткового віку в 6–х класах використовувалася соціометрична методика Дж. Морено. Результати моральних аспектів перебігу кризи підліткового віку, отримані за допомогою соціометричної методики Дж. Морено, подані у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Соціометричний статус дітей підліткового віку за даними соціометрії

№ п/п	П.І.П.	Соціометричні групи (кількість дітей)				
		«Зір-ки»	«Ба-жані»	«Неприйняті»	«Ізольова-ні»	«Відторгнуті»
1	Валерій Г.			+		
2	Марина Д.		+			
3	Сергій Ж.					+
4	Оля У.		+			
5	Віталій К.				+	
6	Сергій К.			+		
7	Мишко І.	+				
8	Едуард К.		+			
9	Галина К.		+			
10	Ольга М.			+		
11	Ольга Н.		+			
12	Настя Н.			+		
13	Андрій Н.				+	
14	Віра О.			+		
15	Юра П.					+
16	Таня С.		+			
17	Таня Т.		+			
18	Юля Ф.	+				
19	Ірина Х.		+			
20	Таня Ц.		+			
21	Ольга Н.			+		
22	Настя Н.				+	
23	Андрій А.		+			
24	Віра Д.		+			
25	Юрій О.					+
26	Таня О.	+				
27	Аліна Т.		+			
28	Юлія Ж.		+			
29	Іра Ю.			+		
30	Таня Є.		+			
31	Валя К.	+				
32	Марія А.	+				
33	Сергій Ж.		+			

34	Ольга Ф.		+			
35	Віктор Т.		+			
36	Сергій К.				+	
37	Михайло Д.					+
38	Андрій К.			+		
39	Леонід Л.		+			
40	Світлана Л.				+	
Кількість у %		12,5 %	45%	20%	12,5 %	10 %

До центрального кола потрапляють так звані «соціометричні зірки», тобто ті, що мають не меншу від подвійної середньої кількості позитивних виборів і не мають негативних. До центрального кола потрапило 12,5% дітей підліткового віку, що є досить високим показником і вказує на їх лідерські якості.

У першому кільці (між першим і другим колами) перебувають ті, що мають кількість позитивних виборів від середньої до подвійної середньої («бажані») і не мають негативних виборів. До даного кільця потрапило 45% учнів. Вони вільно почувають себе у колективі.

До другого кільця (між другим і третім колами) потрапили ті учні, число позитивних виборів у яких було менше середнього, але більше 2 («неприйняті»). Ці діти одержали також 1–2 негативних вибори. До даного кільця потрапили 20% учнів.

У третьому кільці (між третім і четвертим колами) – розташовані учні, що отримали найменшу кількість позитивних (від 1 до 2) і негативні вибори. Ці діти є «ізольованими» у колективі. Під час дослідження було виявлено 12,5% таких учнів.

Аналіз кількості негативних виборів дозволив виділити групу «відторгнутих» учнів, які одержали негативні вибори і жодного позитивного. До цієї групи за результатами дослідження увійшло 10% учнів.

Отже, більшість дітей підліткового віку (57,5%) мають задовільний статус у колективі однолітків. Серед дітей підліткового віку із незадовільним статусом (42,5%) неприйнятими є 20% учнів; 12,5% – ізольовані; 10% – відторгнуті учні.

Дослідження впливу референтних груп на моральний розвиток особистості у підлітковому віці було спрямоване на визначення ціннісних орієнтирів учнів, які належать до різних референтних груп. Таке дослідження проведено за допомогою діагностичної методики Т. Лірі (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Результати дослідження за методикою «Міжособистісні відносини» за Т. Лірі

№ п/п.	Ім'я	Стать	Міжособистісні відносини за Т. Лірі							
			Автори-тарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядковуваний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
2	Валерій Г.	1	1	3	2	6	5	1	4	6
5	Сергій Ж.	1	2	3	7	15	9	8	11	4
8	Віталій К.	1	1	0	14	2	1	0	5	11
9	Сергій К.	1	2	14	1	1	7	14	4	6
15	Мишко І.	1	4	5	3	15	6	5	10	10
16	Едуард К.	1	7	7	12	13	4	14	7	12
17	Андрій Н.	1	4	10	1	9	5	7	5	11
19	Юра П.	1	5	10	2	13	9	10	5	10
20	Андрій А.	1	1	2	13	9	5	1	2	6
21	Сергій Ж.	1	13	9	14	9	10	3	12	1
22	Юрій О.	1	4	12	14	11	10	12	4	8
23	Віктор Т.	1	10	4	0	11	1	5	2	9
27	Сергій К.	1	1	6	12	9	4	13	1	1
28	Михайло Д.	1	0	5	0	5	7	6	15	3
30	Андрій А.	1	6	8	2	3	15	5	1	8
31	Тарас В.	1	3	13	5	3	14	2	7	6
Всього хлопці										
1	Марина Д.	0	1	9	4	11	4	6	6	7
3	Оля У.	0	5	3	5	7	5	5	3	9
4	Галина К.	0	11	7	2	6	0	4	4	3
6	Ольга М.	0	9	8	1	9	10	3	11	5
7	Ольга Н.	0	5	8	6	11	1	4	11	8
10	Настя Н.	0	10	3	11	4	8	6	2	12
11	Віра О.	0	3	14	7	5	3	3	15	9
12	Таня С.	0	2	14	12	5	7	3	2	1
13	Таня Т.	0	9	1	5	12	6	4	0	3
14	Юля Ф.	0	15	6	5	3	13	2	14	7
18	Ірина Х.	0	7	5	13	0	0	4	3	3
24	Таня Ц.	0	6	1	1	5	4	5	4	8
25	Ольга Н.	0	8	5	5	3	1	4	8	6
26	Настя Н.	0	2	12	8	3	2	5	3	9
29	Віра Д.	0	8	3	5	5	7	11	1	15
34	Таня О.	0	9	8	1	9	10	3	11	5
32	Аліна Т.	0	5	8	6	11	1	4	11	8
37	Юлія Ж.	0	10	3	11	4	8	6	2	12

33	Іра Ю.	0	3	14	7	5	3	3	15	9
39	Таня Є.	0	2	14	12	5	7	3	2	1
38	Валя К.	0	9	1	5	12	6	4	0	3
36	Марія А.	0	15	6	5	3	13	2	14	7
35	Ольга Ф.	0	7	5	13	0	0	4	3	3
40	Світлана Л.	0	6	1	1	5	4	5	4	8
Всього дівчата										
Разом										

Проаналізувавши результати дослідження моральних аспектів перебігу вікової кризи підліткового віку за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, отримали результати (таблиці 2.3–2.4).

Таблиця 2.3

Результати дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі серед хлопців

Показник	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядковуваний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
0–4 бали – низька	11	5	8	4	4	5	7	4
5–8 балів – помірні	3	5	2	2	6	6	5	6
9–12 балів – висока	1	4	2	6	4	2	3	6
13–16 балів – екстремальні	1	2	4	4	2	3	1	0

Таблиця 2.4

Результати дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі серед дівчат

Показник	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядковуваний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
0–4 бали – низька	4	5	4	5	8	9	9	4
5–8 балів – помірні	6	6	8	6	5	5	2	6
9–12 балів – висока	4	2	2	4	1	1	2	4
13–16 балів – екстремальні	1	2	1	0	1	0	2	1

Також за спеціальними формулами визначено показники домінування і дружелюбності. Можна стверджувати, що 73% респондентів домінують, 27% – підкоряються, 53% – дружелюбні, 47% – агресивні. Тобто в групі переважає фактор домінування, а фактор дружелюбності майже однаковий з

фактором агресивність. Показник домінування в середньому по групі становить 0,95, а дружелюбність – 0,28. Це означає, що відносини в групі складаються на адаптивному рівні. Таким чином, референтна група впливає на моральну спрямованість як хлопців, так і дівчат. У групі переважають соціальні характеристики спрямованості на залежність і дружелюбність.

Також виявлено дітей підліткового віку, які не готові до конструктивної поведінки в конфлікті. Для цього використано тест К. Томаса. Результатом використання методики було виявлення різних типів поведінки дітей підліткового віку (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Прояв різних типів поведінки у конфлікті у дітей підліткового віку, %

Конфронтаційний (тиск)	Партнерський (розв'язання проблеми)	Компромісний (ділимо порівну)	Уникаючий (втеча)	Примирювальний (згладжування)
18,5	21,5	23,5	12,5	21,5

Виявилось, що конфронтаційний тип поведінки у конфлікті демонструють 18,5% дітей підліткового віку, партнерський – 21,5%, компромісний – 23,5%, уникаючий – 12,5%, примирювальний – 21,5% школярів. Отже, більшість дітей підліткового віку (63,5%) демонструють конструктивний тип поведінки в конфлікті.

Провівши дане дослідження, можна зробити наступні висновки: *по-перше*, у групі існує адаптивна поведінка, тобто члени групи враховують думки, бажання інших членів групи; *по-друге*, результати дослідження показали, що зв'язок дружелюбність – домінування в групі є дуже сильним; *по-третьє*, фактор домінування переважає фактор підпорядкування, а фактори дружелюбність і агресивність знаходяться майже на однаковому рівні (фактор дружелюбність перевершує агресивність на 6%). Також більшість дітей підліткового віку (63,5%) демонструють конструктивний тип поведінки в конфлікті, що вказує на моральну спрямованість вікової кризи підліткового віку.

ВИСНОВКИ

Складові соціуму та організму людини нерівноцінні і неоднаково впливають на особистість в різні періоди її становлення. Найвідчутнішими є кризові періоди розвитку особистості, дія яких може бути стабілізуючою чи деструктивною. Зміни в психіці людини можуть розгортатися повільно і поступово (еволюційні зміни). У кризові періоди розвитку і становлення особистості ці зміни розвиваються бурхливо і швидко, призводячи до глибоких психологічних наслідків. Цей феномен позначений поняттям «вікові кризи». Виокремлюють вікові кризи дитинства, підліткового, юнацького, похилого віку, зрілості.

Вікові кризи – особливі, перехідні періоди розвитку особистості, які характеризуються психологічними змінами і нею переживаються. У сучасній психології не вироблено єдиного погляду на вікові кризи розвитку особистості. Одні дослідники вважають їх ненормальним, болісним явищем, результатом неправильного виховання, інші вчені вбачають у кризах конструктивну функцію, вважаючи їх закономірним, неминучим явищем. Вікова криза розвитку особистості є внутрішнім конфліктом з приводу життя, його сенсу, головних цілей і шляхів їх досягнення. Вікова криза визріває всередині особистості, настання її спричинюється тим, наскільки людина засвоїла все, що необхідно опанувати на віковому етапі.

Підлітковий вік – це період вікової кризи, зміст якої полягає в задоволенні підлітком потреби в самопізнанні і самоствердженні через боротьбу за незалежність у відносно безпечних умовах, яка не набуває крайніх форм, при цьому кризові симптоми – це епізодичні явища, інтенсивність і способи вираження яких різні. Причина кризи підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, органічного розвитку та соціального формування. Криза підліткового віку не має універсального характеру, оскільки залежить від соціальних умов. Криза

підліткового розвитку з'являється тоді, коли дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу в підлітків прагнення до нових форм взаємин.

Особливості прояву і перебігу підліткової кризи визначаються конкретними соціальними умовами, положенням, статусом підлітка в світі дорослих. Криза спричиняється впливом соціального оточення, в якому знаходиться підліток, адже саме процес соціалізації відіграє важливу роль у формуванні особистості. Чим більший негативізм оточення підлітка, тим гостріша підліткова криза. В такому випадку з підлітками потрібно виконувати корекційні психологічні вправи, проводити психотренінги, реалізовувати психокорекційні програми тощо.

В результаті емпіричного дослідження кризового розвитку особистості виявлено, що в досліджуваній групі підлітків існує адаптивна поведінка, тобто члени групи враховують думки, бажання інших членів групи; результати дослідження показали, що зв'язок дружелюбність – домінування в підлітковій групі є дуже сильним; фактор домінування переважає фактор підпорядкування, а чинники дружелюбності і агресивності знаходяться на однаковому рівні. Також доведено, що більшість випробуваних підлітків демонструють конструктивний тип поведінки в конфлікті, що вказує на позитивний тип міжособистісних відносин та адекватний моральний розвиток у підліткових групах.

Визначено стратегії розв'язання проблеми підліткової кризи: техніка «порівняння, що йде донизу» – дає можливість підлітку порівняти власну проблему з проблемами інших людей, яким вдалося вийти з подібної ситуації; стратегія «передбачений сум», яка дає змогу підготувати підлітка до випробовувань дорослого життя; стратегія «позитивне тлумачення» (прийом зміни ставлення підлітка до кризової ситуації, неприємних переживань, що допомагає вивести підлітка з депресивного стану; стратегія «відходу» – психологічний вплив на сучасного підлітка з боку дорослого, що дає змогу пояснити складнощі його життя та показати шляхи виходу з актуальної кризової ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М.: Академ, проект, 2001. – 704 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М. : Педагогика, 1968. – 424 с.
3. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – СПб. : Питер, 2001. – 208 с.
4. Выготский Л.С. Проблема возраста // Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. – М. : Педагогика, 1984. – Т.4. – С. 244–269.
5. Виштеюнас Г.В. Формування міжособистісних стосунків сучасних підлітків / Г.В. Виштеюнас // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №4. – С. 21–22.
6. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
7. Волошина Н. В. К вопросу о социальной активности личности подростка / Н.В. Волошина // Журнал практикующего психолога. – 2010. – №6. – С. 148–154.
8. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение межличностных отношений у детей среднего школьного возраста / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 2004. – № 5. – С. 8–11.
- 8а. Гірняк А. Н. Поняття про норму як про предмет теоретико-методологічного аналізу / А. Гірняк, Ю. Павлишин // Вітакультурний млин. – 2011. – Модуль 14. – С. 67-71.
9. Драгунова Т.В. Психологические особенности подростка / Т.В. Драгунова. – М. : Просвещение, 1989. – 213 с.
10. Журавлев А.Л. Социальная психология / А. Л. Журавлев. – М. : Форум, 2011. – 496 с.
11. Казнова Г.В. Взаимосвязь общественно полезной деятельности и общения подростков / Г.В. Казнова // Вопросы психологии. – 2011. –

- №3. – С. 43–49.
12. Коломинский Я. Психология взаимоотношений в малых группах (общение и возрастные особенности) : учеб. пособ. / Я. Коломинский. – Минск : Тетрасистемс, 2000. – 432 с.
  13. Кравчук С. Психологічні основи міжособистісних стосунків у групі / С.Кравчук // Соціальна психологія. – 2007. – №3 – С. 100–105.
  14. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2003. – 748 с.
  15. Кутієнко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В.П. Кутієнко. – К. : Центр. навч. л-ри, 2005. – 128 с.
  16. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1996. – 699 с.
  17. Морено Я.Л. Социометрия : Экспериментальный метод и наука об обществе / Я.Л. Морено. – М. : АкадемПроект, 2004. – 320с.
  18. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития / В.С. Мухина. – М.: Владос, 2007. – 640 с.
  19. Обухова Л.Ф. Детская психология : теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М. : Академия, 1996. – 387 с.
  20. Павелків Р.В. Дитяча психологія : навч. посіб. / Р.В. Павелків, О.П. Цигипало. – К.: Академвидав, 2011. – 373 с.
  21. Первин Л. Психология личности : Теория и исследования / Первин Л., Джон О. – М. : Аспект–Пресс, 2000. – 684 с.
  22. Піроженко Т.О. Психологічна характеристика міжособистісних стосунків сучасних підлітків / Т.О. Піроженко // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань : в 3-х томах. – К. : ДОК, 2006. – Т.2. – С. 332–338.
  23. Поливанова К.Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития / К.Н. Поливанова // Вопросы психологии. – 1994. – №1. – С. 61–69.
  24. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія / В. М. Поліщук. – Суми: Університетська книга, 2007. – 330 с.

25. Психологическая диагностика : Проблемы и исследования / под ред. К.М. Гуревича. – М. : Педагогика, 1981. – 232 с.
26. Психология современного подростка / под ред. Д.И. Фельдштейна. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
27. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д.Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ–М, 2002. – 672 с.
28. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. посіб. / Савчин М.В., Василенко Л.П. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
29. Собчик Л.М. Диагностика межличностных отношений : модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири / Л.М. Собчик. – М. : ИНФРА, 1999. – 156 с.
30. Товпій Ж.І. Формування системи міжособистісних взаємин у підлітків / Ж.І. Товпій // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка АПН України. – К., 2009. – Т. IV. – Ч. 4. – С. 73–76.
- 30а. Фурман А. Громадський моніторинг роботи судів Тернопільщини / Анатолій Фурман, Андрій Гірняк, Галина Гірняк // Психологія і суспільство. – 2016. – № 3. – С. 122-128.
31. Цияев В. Р. О проблеме возрастных кризисов личности / В.Р. Цияев // Психологическая наука и образование. – 2013. – №6. – С. 19–21.
32. Шибутани Т. Социальная психология / Т.Шибутани. – Ростов–на–Дону : Феникс, 1999. – 539 с.